

ZƏNGİBASAR: qan yaddaşımızın silinməz səhifəsi

■ *Zəngibasar toponimi tarixi şəxsiyyət Zəngi ibn Mədudun hidronimləşmiş adı ilə bağlıdır. Tarixi mənbələrə görə, “Təxti-Süleyman”dan əvvəl Zəngi çayına Çıldırçay demişlər. Qızıl Arslanın dövründə “İrəvan Çuxuruna” vassal təyin edilən Zəngi adını bu çaya verib özünü əbədiləşdirməyə nail olmuşdur. Bəzi tədqiqatçıların gəldikləri qənaətə görə, Zəngi çayı başlanğıcını dəniz səviyyəsindən hündürlükdə yerləşən və qədim adı türk mənşəli “Çıldır” olan Göyçə gölündən götürüb aşağı axdıqca zəng səsi çıxarır. Elə bu çılğınlığına görə də ona “zəng” adı verilmişdir. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu çay Ağrı dağı düzənliyindəki yatağından çıxaraq aşıb-daşır, ətraf düzənliyi su basır. Zəngibasar adının isə bununla bağlı olduğunu güman etmək olar.*

Zəngi çayının balıq sərvəti çox olmuşdur. Çaydakı ala balıq isə bu sərvətin tacı sayılırdı. Ceyms Moryer yazırdı ki, bu balıq Xəzər dənizindən gətirilən qızıl balığa bərabər tutulur. Göründüyü kimi, çayın sərvəti elə bu torpağın sərvəti qədər zəngindir. Zəngi çayından xüsusi kanallar vasitəsilə Zəngibasar bölgəsinin Zəhmət, Qaraqışlaq, Dəmirçilər, Rəhimabad, Mehmandar, Çobankərə, Ağca Qışlaq, Hacılyas, Aşağı və Yuxarı Nəcili, Zəngilər, Şollu, Dəmirçi və Sarvanlar kəndlərinin əkin sahələri su ilə təmin olunurdu. Çobankərədən keçən kanal Xatın arxı ilə Eçmiədzin ərazisində birləşirdi. Xatın arxını isə 1670-1680-ci illərdə İrəvan hakimi Səfiqulu xanın arvadı Xatın xanım çəkdirmişdir. Məhz bu səbəbdən əhali həmin kəndləri Yuxarı və Aşağı Xatın arxı, suvarma kanalını isə Xatın arxı adlandırmışdır.

Daşnak Liberman və onun quldur dəstələri tərəfindən Gəncədə qətlə yetirilən tanınmış maarifpərvər və ədəbiyyatşünas, Qazax seminariyasının əsasını qoyan Firudin bəy

Köçərli bu mahal haqqında yazırdı: “Zəngibasarda xeyli böyük və abad dehal (kənd—F.C.) və şenliklər vardır. Bu yerlərin əhalisi öz torpaqlarında pambıq, çəltik, buğda əkməklə və pambıq becər-məklə yaxşı məhsullar götürür-lər... Böyük Ağrının təpəsi həmişə qarlı örtülü olub, onun üstündə ağaclar və hər qisim çiçəklər və ələfiyyat bitib görünür”.

Göyçə gölü üç dağın arasında yerləşir və hazırda bu gölün dörd adı var: Çıldır, Geğam, Seyvan və Göyçə gölü. 4-cü əsrdə azəri türkləri (atəşpərəstliyi), 7-ci əsrdə isə müsəlmanlığı qəbul edib yaşıl bayrağın altına keçmişlər. Zaqaqaziya xristianları içərisində erməni Qriqoryan kilsəsi bütün səlahiyyətləri mənimsəyib hökmranlıq etmək istəyəndə gürcü pravoslav kilsəsi ondan üz döndərdi.

Alban xaçlarının üç küncündə günəş rəmzi olduğu halda, erməni xalqlarında bu əlamət yox idi. Gürcülərin erməni kilsəsindən uzaqlaşmağının bir səbəbi də bu idi ki, Qriqoryan

kilsəsində fahişəlik təşəkkül tapmışdı və çox sürətlə çoxalır-dı. Lüt tayfasına mənsub olan ermənilərin müasir nəsilərinin mənşəyi də fahişələrlə bağlıdır. Onlardan törənənlərin isə izaha ehtiyacı yoxdur.

Erməni xalqında satqınlıq, öz xeyri üçün casusluq güclüdür. Ermənilər əsasən arvadları vasitəsilə siyasət qururlar. Erməni çörək yeyən qonağın ağızına baxar. İrəvanı erməni casuslar ruslara satdılar. Ermənilər İran şahının qardaşı Allahyar bəyin arvadını rus səfirliyinə gətirərək kömək istədilər. Rusiyanın bu ölkədəki səfiri Qriboyedev isə onu ərinə qaytarmadı. Buna görə də namusu hər şeydən üstün tutan Allahyar bəy onu öldürdü.

Zəngibasar ərazisində yerləşən azərbaycanlı kəndlərinin tarixinə diqqət yetirsək, görərik ki, daşda, qayada, misdə, dəmirdə, kağızda insan izi, sözü qalmışdır. Əsrlərin qovğasına, savaşıma, yağışına tab gətirmiş qaynaqlar da bunu sübut edir. Erməni daşnak vandallarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar bu bölgədən də yan keçməmişdir. Belə ki erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin martınadək İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndini, 1919-cu ilin oktyabrınadək isə Eçmiədzin qəzasında soydaşlarımızın yaşadıkları 62 kəndi yerlə-yeksan etmişlər. Tarixi mənbələr, məxəzlər isə eramızdan əvvəl 1-ci minillikdə bu torpaqlarda azərbaycanlıların ulu əcdadlarının yaşadıklarını sübut edir.

Eramızdan əvvəl 8-7-ci əsrlərdə Urartu ərazisinə daxil olan indiki Ermənistan adlanan ərazi şimaldan gələn kimmərlərə (kəmərlər), skiflərə (nektilər), saklara, quqarlara və şiraklara aid olmuşdur. Urartu qaynaqlarında bu ölkə Emoxi,

Etuni, İrpuni və s. adlandırılmışdır. Bizim eranın əvvəllərinə doğru bu ərazidə türkdilli hunlar, kəngərlər, bolqarlar, xəzərlər və digər soylar məskunlaşmışlar. 11-12-ci əsrlərdə bu ərazidə oğuzlar da yaşamışlar. Sisyanda, Qafanda, Uluxanlıda (Zəngibasar), Qəmərlidə, Dərəçiçəkdə, Ağbabada olan abidələr, qalalar, qəbirüstü daşlar, məzarlar, şəhərdəki göy məscid və yeddi məscid azərbaycanlıların tarixi keçmişinə aiddir. Bu torpaqda yaşayan azərbaycanlılar, sözlün əsl mənasında, soyqırımı siyasətinin qurbanı olmuşlar. Soyqırımı isə, məlum olduğu kimi, millətin, irqin, qəbilə və tayfanın kökünü kəsmək deməkdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Qarabazar, Bazarxana, Bazarçıq, Basarkeçər, Zəngibasar kimi yer adlarını ermənilər dəyişdirmiş və erməniləşdirmişlər. Zəngibasar rayonu 1937-ci ildə yaradılmışdır. 1947-ci il dekabrın 1-də Qəmərlli ərazisindən 18, Eçməidzin (Vağarşabad) rayonundan isə 14 kənd onun tərkibinə verilmişdir. Rayon 1953-cü ildə ləğv olunmuşdur. Zəngibasar rayonunun ərazisi cənubdan Türkiyə, qərbdən Eçmiədzin, şərqdən isə Artaşat rayonları ilə həmsərhəddir. 1969-cu ildə Zəngibasar rayonu bərpa olunmuş, adı dəyişdirilərək Masis adlandırılmışdır. Rayonun ərazisi 170 kvadratkilometr, əhalisi isə 55300 nəfər təşkil etmişdir. O vaxt bu ərazidə ermənilər yaşamamışdır.

Erməni mənbələrinə görə, ermənilərin həqiqi vətəni Böyük Ermənistan Kiçik Asiyadadır, yəni Rusiya ərazilərindən xeyli uzaqdadır və ermənilər Zaqaqaziyada (əsasən İrəvan quberniyasında), Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlərdə məskun-

laşmışlar. (B. İşyanxan, Qafqaz xalqları, SPB, 1916, səh.18). Məlum olduğu kimi, çar Rusiyası Qafqazı zəbt etdikdən sonra (1828) İrəvan xanlığının ərazisində qondarma “Ermənistən” vilayəti yaratmış, bu ərazidə ermənilərin sayını artırmış, türkləri isə təcridcən təzyiqlərə məruz qoymuşdur. Elə 1948-1952-ci illərdə bu bölgənin azərbaycanlı əhalisinin bir hissəsinin zorla Azərbaycana köçürülməsi də bu mənfur siyasətin davamı idi.

1935-ci ildə Uluxanlı kəndi Nərimanlı adlandırıldı. 1937-ci ildə Zəngibasar rayonu yaradılanda Nərimanlı rayon mərkəzi oldu. 1950-si ildə Nərimanlı Masis adı ilə əvəz edildi. Masis sözünün kökü “mas” ermənicə hissə, sahə mənasını verir. Masis isə qondarma, tarixin yaddaşında olmayan addır. Qeyri-qanuni dünyaya gəlmiş Ermənistanda qondarma adlar da artırdı. Lakin erməni “başbilənləri” yaddan çıxarmamalıdır ki, tarixi saxtalaşdırmaq, tarixi adları qondarma adlarla əvəz etmək cinayətdir. Bu cinayətə yol vərənlər isə gələcək nəsillərin qarşısında cavab verməli olacaqlar. Bu gün azərbaycanlıların ata-baba yurdlarına sahib çıxan, “bura bizimidir” deyib türk yer-yurd adlarını qondarma erməni adları ilə əvəz edən ermənilər sonralar da bağırıb, hay-küy salıb bildircəklər ki, azərbaycanlılar bu torpaqlarda heç zaman yaşamamışlar.

Ötən əsrin 40-cı illərində indiki Ermənistan adlanan ərazidə 400-dən çox Azərbaycan kəndi var idi. 1938-1948-ci illərdə Zəngibasar rayonunun 25 kəndində soydaşlarımız yaşayırdı. Həmin kəndlərdə kolxoz və sovet sədrləri, məktəb direktorları azərbaycanlılardan ibarət idi. Zəngibasar rayonun-

da anadan olmuş, son 50 ildə təzyiqlərə məruz qalaraq Azərbaycan köçməyə məcbur olan insanların sırasında 3 nəfər AMEA-nın həqiqi üzvü, 2 nəfər AMEA-nın müxbir üzvü, 20 nəfərdən çox elmlər doktoru, professor, 100 nəfərdən çox elmlər namizədi, neçə-neçə partiya və dövlət xadimi, yüzlərlə ali təhsilli ziyalı yetişmişdir.

Zəngibasar rayonunun Zəhmət (Haçaparaq) kəndi Zəngi çayının sağ tərəfində, İrəvan şəhərinin 6 kilometrliyində, qonşu Arbat, Qaraqışlaq və Dəmirçi kəndlərinin yaxınlığında yerləşirdi. Zəhmət kəndinin toponimləri əsl türk mənşəli sözlərdir. Arxatlı, Qızlar, Qəmbərli, Dəyirman arxı, Zeynəb yeri, Zəngiqırağı, Mehdixan, Xəbər yeri, Cəfər yolu və s. buna misal göstərilə bilər. Kənd 1935-ci ilə kimi Haçaparaq adlandırılmışdır. Rəvayətə görə, kəndin adı “Haca aparmaq” ifadəsindən götürülmüşdür. Keçmişdə Həcc ziyarətinə gedən zəvvarlar buradan məhz yola düşürmüşlər.

1930-cu ildə kənddə kolxoz qurulmuş və 1937-ci ildə milyonçu təsərrüfata çevrilmişdir. Həmin il kənddə zəlzələ baş vermişdir. İkinci dünya müharibəsi başlananda kənddən 112 nəfər cəbhəyə çağırılmışdır. Onların 49 nəfəri həlak olmuş, 63 nəfəri isə yaralanmışdır.

Zəhmət kəndində, orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, kino qurğusu, uşaq bağçası, həkim məntəqəsi, poçt fəaliyyət göstərirdi. Yeri gəlmişkən, XIX əsrin 80-ci illərində ilk açılmış qəza məktəblərindən biri də Zəngibasar rayonunun Uluxanlı kəndində fəaliyyət göstərirdi. Xatırladaq ki, böyük ədəb Cəlil Məmmədquluzadə həmin məktəbdə müəllim işləmişdir.

1923-cü ildə Zəhmət kəndində ibtidai məktəb açılmış, 30-cu illərdə natamam orta, 1973-cü ildə isə orta məktəbə çevrilmişdir. Kəndin tanınmış ziyalılarından sayılan Həsən Abbasov, Mahmud Babayev, Ermənistan SSR-nin Əməkdar müəllimi Həsən Cümşüdov, Abbas Mustafayev, Böyük Vətən müharibəsinin veterani Əli Cümşüdov, Mahmud Hüseynov və başqaları müxtəlif illərdə məktəbdə direktor kimi fəaliyyət göstərmişlər. Zəhmət kəndi yüksək təhsil görmüş, savadlı ziyalıları ilə də məşhurdur. Bu şəxslər müxtəlif vəzifələrdə şərfələ çalışmış, elin, obanın dərin hörmətini qazanmışlar. KP MK-nın ideologiya şöbəsinin müharirəçisi və bölmə müdiri vəzifələrində çalışmış Xəlil Səfərov məhz belələrdən idi. Kəndin tanınmış ziyalılarından sayılan İsmayıl Şükürzadə İrəvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun direktoru və İrəvan Pedaqoji İnstitutunda müəllim işləmişdir. İkinci dünya müharibəsində iştirak etmiş və igidlik göstərmişdir. O, 1948-ci ildə Bakıya köçməyə məcbur olmuş, ömrünün sonuna qədər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) SSRİ tarixi kafedrasında dosent vəzifəsində çalışmışdır.

Orta məktəbdə mənə fizika fənnindən dərs deyən, gözəl insan, pedaqoji sahənin incəliklərinə yaxından bələd olan, uzun illər məktəb direktoru işləyən, Əməkdar müəllim, pedaqoji elmlər namizədi, Xalq maarif əlaçısı Məmməd Hüseynov da xatırlamaq, yad etmək yerinə düşər.

İsməddin Məmmədov, Mübariz Səfərov, İsfəndiyar Novruzov, Vaqif Cümşüdov, Əli Məmmədov, həmçinin bu sətirlərin müəllifi də Zəhmət kəndinin ziyalılarındandır. Bütövlükdə

isə Zəhmət kəndi 4 nəfər elmlər doktoru, 12 nəfər elmlər namizədi, onlarca ali təhsilli müəllim, həkim, mühəndis, aqronom, jurnalist, rəssam, aktyor və s. peşə sahibləri yetişdirmişdir.

Haşiyə: 1985-ci ildə Mixail Qorboçov “yenidənqurma” ideyasını irəli sürdü. Bu qondarma yenidənqurma siyasəti Sov.İKP-nin hakim funksiyasına son qoydu. SSRİ-nin ilk və son prezidenti M. Qorbaçovun ağılsız siyasəti milli zəmində münafiqşərlərin pisləşməsinə, ölkəni iqtisadi tənəzzülünə gətirib çıxardı. “Yenidənqurma” Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan adlanan ərazidə) yaşayan azərbaycanlılar üçün isə xüsusilə ağır, dözülməz, fəlakətlər yaratdı. 1985-ci ildən etibarən erməni ideoloqları xalqımıza qarşı düşmənçiliklərini açıq-aydın büruzə verməyə başladılar. Erməni mil-lətçiləri hər il aprelin 24-də azərbaycanlıları 1915-ci ildə baş vermiş qondarma “erməni qırğını”nın əsas baskarı kimi təqdim edirdilər. Artıq 1988-ci ilin sentyabr ayına qədər Masisin (Zəngibasarın) bir neçə kəndinin azərbaycanlı əhalisi zorla köçürülmüş, məktəblər bağlanmışdı. Həmin günlərdə Zəngibasar rayonunun soydaşlarımız yaşayan kəndlərində 29 nəfərə qədər insan öldürülmüş və ya şikəst olmuşdu. Çox təəssüf ki, erməni quldurlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bu vəhşiliklərə heç bir siyasi və hüquqi qiymət verilmədi. Bu, həm də o zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin laqeydliyi, kreslo hərəisliyinin mənfəi nəticəsi idi. Bu isə sonrakı faciələrə, soydaşlarımızın öz dədə-baba yerlərindən birdəfəlik qovulmasına gətirib çıxardı...

Firudin CÜMŞÜDLÜ, ADPU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının dosenti, tarix elmləri namizədi